

לכאורה אין חידוש גדול בדברי ר' אלעזר מורמייזא בנושא זה, שכן הוא חזר על טיעונו של רש"י (אף שאינו מזכירו בשמו). אך למעשה שיטתו של ר' אלעזר היא מהפכנית. בדיקת כתבי היד הקדומים של הגדות לפסח מלמדת כי האשכנזים נהגו לומר את הפסיקה, בניגוד לצרפתים, שלא נהגו לאומרה. כל טופסי ההגדה האשכנזיים שהועתקו עד סוף המאה ה־19 מכילים את הפסיקה, ורק משנת 1300 לערך החלה שיטתו של רש"י להתפשט בגרמניה, עד שבסופו של דבר נעלמה הפסיקה לחלוטין מההגדות האשכנזיות. למיטב ידיעותינו, ר' אלעזר מורמייזא ואביו הם החכמים האשכנזיים היחידים שנמנעו מלומר את הפסיקה כבר במאה ה־19.²⁰⁹

התייחסות נוספת של ר' אלעזר מורמייזא לנושא ההגדה מצויה בקטע המובא להלן בספח א. כאמור עדיין אינו יודעים מה טיבו של החיבור שממנו הובא קטע זה. הוא מועתק בשולי טופס קדום של ההגדה ככ"י אוקספורד 1103, בסוף הלל הגדול (אחרי הפסוק 'והודו לאל השמים כי לעולם חסדו' לפני 'נשמת כל חי').²¹⁰

מצאתי בכתיבת ידו של הר"ר אלעזר מגרמייזא בן רבנו יצחק זצ"ל שאין לומר כאן רבנו צדיקים בה' (הה' ל', א), שהרי התחלת מזמור אחר הוא, ועוד שעתיד לומר אותו פסוק עצמו בסוף נשמת כל חי.

דברים דומים נאמרים גם בחוספות למסכת פסחים, שהם מאוחרים לר' אלעזר מורמייזא. בתלמוד כתוב כי 'רביעי גומר עליו את ההלל ואומר הלל הגדול [...] מהיכן הלל הגדול, רבי יהודה אומר הודו עד נהרות בבל, ובחוספות שם נאמר: 'וכן אנו עושים, ורננו צדיקים בה' אינו מן המזמור'.²¹¹ במאה ה־19 חזר על הדברים ר' יעקב וייל בהלכות הפסח שלו: 'ואין לומר רבנו צדיקים וגומר', כי אינו מן המזמור של הלל הגדול, והוא תחילת המזמור של הודו להשם כבוד'.²¹²

בדיקה בכתבי היד של הגדות לפסח מלמדת בכיור שיהודי גרמניה וצרפת נהגו לומר את הפסוק 'רננו צדיקים' בסוף הלל הגדול (בנוסף לאמירתו שוב מיד לאחר מכן, 'נשמת כל חי'), ושלא כדברי החוספות ור' אלעזר מורמייזא. עד כמה שיכולנו לראות, בכל הטפסים של ההגדה שהועתקו בגרמניה ובצרפת עד סוף המאה ה־19 וההלל הגדול מובא בהם מצוי הפסוק 'רננו צדיקים' בסוף

²⁰⁹ ראה עמנואל, נוסח ההגדה.

²¹⁰ כ"י אוקספורד 1103, דף 31ב (ראה להלן, נספח א לדרשה, עמ' 126).

²¹¹ פסחים ק"ח ע"א; חוספות, שם, ד"ה 'מהודו'. החוספות הנרשמים למסכת פסחים הם חוספות סוף; ראה אורבן, בעלי החוספות, עמ' 608–609; ר' אליעזר מטרך פל במחצית השנייה של המאה ה־19 ונפטר לפני שנת 1291. ראה שם, עמ' 582–583.

²¹² שאלות ותשובות רבינו יעקב וייל, חלק ראשון, מהד' י"ש דרמב, ירושלים תשס"א, סימן קצג, עמ' רפה.

ההלל הגדול.²¹³ כך הוא בשלושה כתבי יד צרפתיים קדומים המביאים את נוסח ההגדה: מחזור ויטרי, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 8092, Mic. שהועתק אולי בשנת 1204; כ"י פרמה 405, שהועתק כאמצע או בסוף המאה ה־19; וכ"י פרמה 378, שהועתק סביב שנת 1300.²¹⁴ כך הוא גם בכ"י שנכתב כנראה באנגליה בסוף המאה ה־19. כ"י ממצא זהה עולה מכל כתבי היד האשכנזיים הקדומים, כגון: 1. כ"י טורונטו, אוניברסיטה 3-015, f. 1097, שהועתק לערך ברבע האחרון של המאה ה־19; 2. כ"י אוקספורד 1097, הועתק בסוף שנות ברבע האחרון של המאה ה־19; 3. כ"י פריס, הספרייה הלאומית 644, f. 1066, שהועתק השמונים של המאה ה־19; 4. הגדה יראשי הצפורים; 5. כ"י מינכן, ברבע האחרון של המאה ה־19; 6. כ"י אוקספורד 1116 (שלושת כתבי היד האחרונים ספריית המדינה 318; 7. כ"י אוקספורד 1116 (שלושת כתבי היד האחרונים הועתקו סביב שנת 1300); 8. כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 92 (הועתק כנראה ברבע האחרון של המאה ה־19 או ברבע הראשון של המאה ה־19).²¹⁶

²¹³ במקצת ההגדות דולג ההלל הגדול מכל וכל משום שהוא הועתק כבר קודם לכן בסידור התפילה. הקדום מבין כתבי היד שלא הועתקו כלל את ההלל הגדול הוא מחזור ויטרי, כ"י קלנסבלד (לשעבר: ששן 535), עמ' 223; 'זארי' הלל הגדול נשמח כל חי כו' וחותם בישתבה' כתב היד הוא מן המאה ה־19.

²¹⁴ כ"י ניו יורק, דף 560; כ"י פרמה 405, דף 476; כ"י פרמה 378, דף 484. על זמנם של שני כתבי היד שכפרמה ראה: B. Richler & M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, p. 268, No. 1059; p. 270, No. 1063.

²¹⁵ כ"י אוקספורד, 133, Corpus Christi 161, על כתב היד הזה ראה: 'מגווי המכון לתצלומי כתבי-יד העבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים', קריית ספר, נו' (תשמ"א), עמ' 741; "מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 31–32 (דבריו שם, כי סופר כתב היד היה כנראה נכרי, משוללים כל יסוד); *The Only Dated Medieval Hebrew Manuscript*: M. Beit-Arié, *Written in England* (1189 CE), London 1985, pp. 27–28, n. 68; Appendix 2, pp. 33–36; Pl. 8–10; J. Oliszwj-Schlanger, *Les manuscrits hébreux dans l'Angleterre médiévale: Étude historique et paléographique*, Paris 2003, pp. 247–252 (ותן דעתך כי הכותרת לספרי של בית אריה איננה מתייחסת לכ"י זה, ולפי שעה אין בידינו ידיעה מודיית על זמנו של כתב היד. דבריו של בית אריה וצילומי כתב היד נדפסו שוב בקובץ מאמרי: בתי-אריה, מחקרים בפילאוגרפיה, עמ' 136, הערה 68, עמ' 138–149; 151–152, אך מחקרה המקיף של צפירה ורקח שנכלל בפירסום הראשון [עמ' 36–56] לא נדפס שם).

²¹⁶ כ"י טורונטו, דף 645; כ"י אוקספורד 1097, דף 81א (על זמנו ראה להלן, עמ' 61); כ"י פריס 644, דף 71א (אח זמנו ציינה לפי הירשום כמפעל הפילאוגרפיה העברית); הגדה יראשי הצפורים, כ"י ירושלים, מוזיאון ישראל 180/57, דף 35ב (על זמנה של ההגדה ראה: M. Spitzer [ed.], *Note on the Vocalization*, M. Beit-Arié, *The Bird's Head Haggada of the Bezalel National Art Museum in Jerusalem: An Introductory Volume*, Jerusalem 1967, p. 29, כ"י מינכן 318, דף 810; כ"י

המנוח לומר את הפסוק 'ירנו צדיקים' בסוף הגדול נמשך גם במאות הבאות.²¹⁷ אין כוונתנו לדון כאן בגילגולי של נוסח זה לאחר תקופת בעלי התוספות, אך נזכיר בקצרה כי לפי שעה מצאנו רק שני טפסים אשכנזיים מן המאה הי"ד שאינם גורסים את הפסוק. אחד מהם הוא כ"י אוקספורד 1103 הנזכר לעיל, שבו נכתבה התגורות של ר' אלעזר מוורמייזא לאומית הפסוק.²¹⁸ במאה הט"ז, כשהחלו להדפיס את ההגדה, מצוי עדיין הפסוק 'ירנו צדיקים' בסוף הגדול. כך הוא בהגדה האשכנזית הראשונה שנדפסה, פראג רפ"ז, וכך הוא גם בהגדה שנדפסה בסוף המאה הט"ז, ונציה של"ט. אפילו בהגדה שנדפסה בזולצבאך בשנת תקט"ו, במחצית השנייה של המאה הי"ח, מצוי עדיין הפסוק 'ירנו צדיקים'. מטעם זה הקפידו הפוסקים האשכנזיים עד לסוף המאה הי"ט לחזור ולצטט את דברי ר' יעקב ווייל שאין לומר את הפסוק.²¹⁹ השיטה לומר את הפסוק התגלגלה גם להגדות אחרות של מנהגים אחרים. בהגדה שכתב יד פרובנסאלי כתב הסופר כי 'אנחנו קהל הצרפתים נוהגים לומר אחר כך רנו צדיקים בה' לישירים נאווה תהלה',²²⁰ גם בהגדה כמנהג רומניה שנכתבה בשנת שמ"ג (1583) מועתק במקום הזה הפסוק 'ירנו צדיקים'.²²¹

אוקספורד 1116, דף 74 (על זמנו ראה בית אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 177-178); כ"י המבורג 92, דף 98. בהזכור כ"י 1 ר"י סיעני פרופ' מלאכי בית אריה; בקביעת זמנו של כ"י 7 נעזרתי בפרופ' בית אריה, ד"ר עדנה אנגל ומר בנימין ריצ'לר. תודתי נתונה להם על עזרתם.

217 בחלק מכתבי היד מובא הפסוק שלא כנוסח המסורה, בחוספת ר' הויזבורי: 'לישרים נאווה תהלה'. בשניים מכתבי היד האשכנזיים מצוי השיבוש פעמיים, הן בסיום הלל הגדול והן ב'נעשמה' (כ"י אוקספורד 1097 וכ"י פריס 644), ואילו בכתב יד אשכנזי אחד מועתק הפסוק בסוף הלל הגדול שלא כצורתו, בעוד ב'נעשמה' הוא מועתק כנוסח המסורה (הגדת ראשי הצפורים). בכתבי יד אחרים מועתק הפסוק כהלל הגדול שלא כצורתו בעוד 'נעשמה' אינו מועתק כלל (הקדומים מבין כתבי היד האלה הם כ"י פרמה 378 [הצרפתית] וכ"י טורונטו [האשכנזית]). ואיני יודע מה משמעות הדבר (בנוסח 'נעשמה' שבמחזור ויטרי, עמ' רעה, יש חילופי נוסח בין כתבי היד, יש הגורסים 'לישרים' ויש שגורסים 'לישרים').

218 כתב היד השני הוא כ"י וטיקן, Ebr. 326, דף 348 (הועתק בין השנים 1353-1367). במחקרו של איטליני על נוסח ההגדה נמנו אחד עשר טפסים הגורסים את הפסוק, והיום אפשר להוסיף על כך פי כמה וכמה: ראה איטליני, הגדת דרמשטט, עמ' 144, 177, 184, 200, 210, 214, 219, 230, 233, 250, 271.

219 ראה דרכי משה ובית חדש על הסוד, אר"ח, סימן תפ: טורי זהב ומשנה ברורה על השלחן ערוך, שם.

220 ראה: (1892), *REL*, 25, 'Une Haggada de la France septentrionale', D. Kaufmann, p. 75. כתב יד זה מצוי היום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ומספרו 8"7246; ראה ש' צוקר, 'צפוללי הגדול והחקר של "הגדת וילה"', על ספרים ואגפים, 11 (תשנ"ז), עמ' 4-13.

221 כ"י פריס, הספרייה הלאומית 1388. *héb.*: ראה: איטליני, הגדת דרמשטט, עמ' 271; ב' רות, 'הגדת קנריאה', ספונות, יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' קצא-קצ"ב.

מסתבר שמקורו של המנהג לומר את הפסוק הוא בטעות של מעתיקים בהבנת המקורות שעל פיהם עבדו. נראה שהמעתיקים הראשונים לא הביאו את ההלל הגדול בהגדה לפסח, והם רק ציינו כי יש לומר אותו עד ל'ירנו צדיקים', כסדר המזמורים בפסוקי דזמרה לשבת. בשלב מוקדם מאד הובנו הדברים שלא כהלכה, והפסוק 'ירנו צדיקים' צוּרף בטעות להלל הגדול.²²² שני דיוניו של ר' אלעזר מוורמייזא מלמדים שהוא לא היסס להגיה את נוסח ההגדה ולמחוק ממנה שתי פיסקות: 'אמרו כשיר' והפסוק 'ירנו צדיקים'. שני התקונים התקבלו בסופו של דבר על דעתם יהודי אשכנזי כולם, ולא נשאר זכר לנוסח הקודם. עם זאת, בשני העניינים לא היה לר' אלעזר מוורמייזא כל השפעה על בני דורו ועל הדורות הסמוכים לו. השינויים שהציע התקבלו רק לאחר זמן, וככל הנראה לא בגלל פסיקתו.

(ד) חותנו של ר' אלעזר מוורמייזא וצוואת ר' יהודה החסיד עניין נוסף המתברר מן הדרשה הוא זהות חותנו של ר' אלעזר מוורמייזא. עניין שיש לו משמעות לא מבוטלת. החותן נזכר כאן פעם אחת בלבד: זו:

מנהג זקני ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן שהיה שורף חמיצו בעצי לולבים ובענפי הושענות, אבל בעץ הושענות אנו מתקנים לקולמוסים, וכן מנהג חמי ר' אלעזר ב"ר יעקב הכהן (להלן, עמ' 79).

פיסקה זו מצויה גם במקבילה שבמעשה רוקה, אך בשנייה קלים. במעשה רוקה הנדפס, וכן אצל שני ראשונים שציטטו משפט זה, הלשון היא: 'חמי ר' אליעזר ב"ר יעקב הכהן', ואילו כ"י סיני גורס: 'וכן מנהג ר' אלעזר ב"ר יעקב הכהן', ואין שם, כרגיל, ציון ליחוס המשפחתי.²²³ החותן נזכר עוד במעשה רוקה הנדפס, סימן קק, ואף שם הלשון 'וחמי ר' אליעזר ב"ר יעקב הכהן החזן זצ"ל' אמר ל'.

כליבון שמו המדייק של החותן, האם אלעזר או אליעזר (חילוף זעיר שיש לו משמעות רחבה), יש לשים לב לשם גיסו של ר' אלעזר מוורמייזא, הנזכר אף הוא בדרשה. גם ביחס לשמו יש חילופי נוסחאות: בדרשה נזכר 'וגיס ר' יעקב ב"ר אלעזר אמ' לי ראייה זו [...]', ואילו בנוסח שבמעשה רוקה נהפכו

222 הסבר זה הוצע לראשונה בידי מרדכי גלצר, ראה: *The Ashkenazic and Italian Haggadah and the Haggadah of Joel ben Simeon*, M. M. Weinstein (ed.), *The Washington Haggadah: A Facsimile Edition of an Illuminated Fifteenth Century Manuscript at the Library of Congress, Signed by Joel ben Simeon: Commentary*, Washington 1991, pp. 155-156.

223 מעשה רוקה, סימן יט: דרשות מור"ח אור ודוע, עמ' 84; אמרכל הלכות פסח, עמ' קסא, סימן יט: כ"י סיני, דף 87, סימן תפט. על דרכו של כ"י סיני להשמיט את היחס המשפחתי ראה לעיל, עמ' 33.